

Torbjörn Nilsson

Ämbetsmannen som kapitalist – en okänd 1800-talshistoria

Ämbetsmannen och den kapitalistiske företagaren har vitt skilda roller i ett industriellt samhälle. Att analysera 1800-talsämbetsmannens kapitalistiska verksamhet strider därför mot djupt rotade föreställningar om dessa två grupper, lika oförenliga som eld och vatten. Bilden av den klassiske byråkraten knyts till begrepp som traditionalism, trögt beslutsfattande, juridisk noggrannhet samt förkärlek för statliga regleringar. Den kapitalistiske entreprenören anses däremot ha varit profitinriktad, frihetsivrande och skeptisk till statens tunga hand över näringarna. Alltsedan Marx dagar har entreprenörerna oftast setts som en av industrialismen skapad grupp, med svaga band till samhällets traditionella elit.

En undersökning av vilka som tog initiativ till aktiebolag i Sverige 1830–1875 ger dock en annan bild.¹ Ämbetsmännen deltog i hög grad i bolagsgrundandet. Nästan var tredje kapitalist var i själva verket statstjänare.² Att ämbetsmännen hade en viktig roll för bankväsendet, försäkringsbranschen och järnvägarna kan förklaras med de krav på samhälleligt förtroende som dessa branscher var i behov av. Med en landshövding och en häradshövding som undertecknare av bolagsansökan underlättades sannolikt både den administrativa handläggningen och värmandet av delägare. Att ämbetsmän också fanns med bland järnindustrins entreprenörer (men betydligt mer sällan i den snabbt växande sågverksindustrin) kräver dock andra förklaringar. Förutom politisk ställning och social prestige fanns andra tillgångar som ämbetsmannen kunde tillföra aktiebolaget: kapital, sociala nätverk samt sist men inte minst yrkeskunskaper (teknik, matematik, juridik, administration).

Ämbetsmännens insats för ekonomins modernisering (manifesterad i det moderna aktiebolagets segertåg) kan också kopplas till adelen (många av dem ämbetsmän) bidrag till den medelklassorienterade liberalismens framväxt. Som helhet kan ämbetsmännens medverkan i aktiebolagen tjäna som upptakt till en diskussion om borgerlighetens karaktär. I den internationella forskningen har mer sällan ämbetsmännens sidoaktiviteter beaktats. I stället har företagarnas höga grad av självrekrytering fått bestämma bilden av en djup klyfta mellan näringsidkare och bildningsborgerlighet ("Bildungsbürgertum").³

TORBJÖRN NILSSON

Den sammanvävning av ämbetsmän och kapitalister som uppsatsen kretsar kring styrker inte automatiskt tesen om en svag svensk borgerlighet.⁴ Kanske kan kanalerna till statsbyråkratin och dess statstjänare under 1800-talet i stället ha gett ett starkt inflytande med konsekvenser för 1900-talets framgångsrika samverkan mellan stat och kapital.

Forskning och källmaterial

Forskningen om ämbetsmannen som företagare är närmast obefintlig. En orsak kan vara att en sådan hybrid närmast definitionsmässigt inte passar in i sedvanlig nationalekonomisk teori om företagaren. Inte heller ekonomhistoriker har tagit sig an frågan utan i huvudsak lutat sig mot den sedvanliga bilden av grosshandlaren eller teknikern/yrkesarbetaren som blev kapitalist.⁵

Jan Glete har framhållit att forskning om ägandet har haft en undanskymd roll som helhet.⁶ Inom nationalekonomisk teori har ägandet kommit i kläm mellan teorier om kapitalbildning och företagande. De senaste årens uppsving för organisatoriska aspekter och institutionella förhållanden har dock satt sökljuset på aktiebolaget. Denna – för ägarna – mer riskfria företagsform är ett barn av 1800-talet och kan kopplas till den betydelse som ägarnas kontaktnät hade. I 1800-talets samhälle är just förmågan att skapa nätverk av central betydelse för ämbetsmännens ställning. De figurerar dock än så länge mera sällan i svensk forskning om ägandet.⁷

Den empiriska grunden för min undersökning utgår från den fastare form den ickesolidariska ansvarigheten fick genom 1848 års aktiebolagslag, även om oklarheter och brister kännetecknade lagstiftningen fram till seklets slut. Aktieägare är dock som begrepp både vidare och smalare än sedvanliga industri- eller bankföretagare. Å ena sidan *vidare* därför att aktiebolagsformen kom att utnyttjas av en rad skilda typer av bolag: socialt inriktad verksamhet (ångkök, arbetarbostäder), kurhotell, företag som skötte gasbelysning eller renhållning i städerna, teaterbolag, torvbolag, missionshus samt olika former av kooperativa handelsföreningar. Av dessa har bara de två senare uteslutits därför att de snarast utgör grenar av folk rörelsernas verksamhet, inte av den marknadsinriktade företagsamhetens. Å andra sidan är begreppet *smalare* därför att många företag antingen *avstod* från att bilda aktiebolag, till förmån för det solidariska ägandet där ägarna med hela sin förmögenhet stod som ansvariga, eller *inte tilläts* göra detta (enskilda banker, tidvis bruksföretag). Många av dem övergick ändå så småningom successivt till aktiebolagsformen.⁸

Aktiebolagen bör ses i ljuset av *moderniseringsprocessens* förlopp. Motståndet mot ägandeformen kom främst från traditionellt konservativa kretsar som motsatte sig näringsfrihet, industriell expansion och smidigare tekniska och administrativa former. Ett omfattande inslag av ämbetsmän bland aktiebolagens grundare undergräver följaktligen karaktärerna av dem som en traditionell, mot moderniseringen strävande grupp.

De undersökta bolagen består av aktiebolag (i dess nutida, ickesolidariska betydelse) 1850–1875 samt banker 1830–1875. De senare reglerades under hela perioden av särskild lagstiftning och är i flera avseenden så intressanta att undersökningen även bör omfatta deras pionjärtid. Med 1875 som slutår inryms också den industriella våg som präglar 1870-talets första hälft. Materialet (från Riksarkivet) består av ansökningar till Kgl. Maj:t om stadfästande av bolagsordningar och därmed godkännande av deras begränsade ansvarighet. Sammanlagt ingår 383 ansökningar.⁹

Tabell 1. Undersökta bolagsansökningar 1830–1875

	Antal	Kompletterande år ¹⁰	
1830–48	7		
1850	4	1851–54	5
1855	14	1856–59	29
1860	22	1861–64	27
1865	40	1866–69	31
1870	63		
1875	141		
s:a	291		92

Vägen till aktiebolaget

Ursprunget till det moderna aktiebolaget¹¹ kan sökas i 1600- och 1700-talens handelskompanier, däribland Ostindiska kompaniet. Om dessa ska betraktas som handels- eller aktiebolag är oklart. I praktiken var hur som helst den personliga ansvarigheten illusorisk. Många av delägarna var bosatta utomlands och knappast nåbara för drabbade kreditorer. Redan innan 1848 års aktiebolagslag kom till stånd godkände ("oktrojerade") emellertid Kgl. Maj:t många bolag med begränsad ansvarighet. Det gällde främst kanalprojekt som Södertälje kanal- och slussverksbolag (1806) och Göta kanalbolaget (1810). Den nya lag som såg dagens ljus 1848 syftade främst till att reda ut rådande oklarheter om bolagens ansvar. Lagen innehöll bestämmelser om inbetalning av kapital, andelar, ledning samt särskilt skydd åt tredje man. Det senare skulle uppnås genom krav på offentlighet och att bolagens stadgar skulle redovisas i den lokala pressen.

Ständerna hade föreslagit en lag som gjorde stadfästandet obligatoriskt. Endast bolag med begränsad ansvarighet skulle tillåtas (förutom för bankväsendet som hela tiden särbehandlats). Regeringen gick dock på den frivilliga linjen. Bolagen kunde välja mellan begränsad och solidarisk ansvarighet. Bara de förra motsvarar vad vi numera betraktar som aktiebolag, ett begrepp som ursprungligen enbart betydde företag där ägandet var spritt bland flera delägare ("lottägare", "aktieäga-

TORBJÖRN NILSSON

re”). Däremot ville regeringen inte gå lika långt som den brittiska och amerikanska modellen föreskrev, dvs att ansökningar som uppfyllde vissa kriterier automatiskt skulle godkännas. En prövning gjordes i varje enskilt fall, en princip som tillämpades i Tyskland och Frankrike. Att regeringen ensidigt kunde driva igenom sin ståndpunkt berodde på att den ekonomiska lagstiftningen enligt § 89 i 1809 års regeringsform tillhörde kungamakts domäner.

Hur såg då prövningen ut i praktiken? På 1850-talet godkändes inte aktiebolag inom vissa specifika områden: bruksföretag, gruvor, rederier, hamnbolag, tryckerier och järnvägar. Särskilt de senare sågs som allmännyttiga företag där ansvaret gentemot kreditorer och kunder skulle vara större, vilket den solidariska ansvarigheten ansågs garantera. Efter 1860 försvann den inskränkningen, men på 1890-talet nekades en del bolag stadfästande med motiveringen att de var för små. Med 1895 års lag blev granskningen av mer formell art samtidigt som ett centralt aktiebolagsregister inrättades.¹²

Som en följd av 1850-talets restriktiva praxis (syftet var att ”betrygga annan mans rätt”, att skaffa garantier emot ”missbruk och vådor”) var 1859 till och med de icke stadfästa bolagen fler än de stadfästa. De förra minskade dock sedan successivt. Med ökade kreditbehov blev ägarnas möjlighet att i realiteten ansvara för bolagens utfästelser allt mindre.

De kapitalistiska ämbetsmännen

När den svenska industrialiseringens framväxt beskrivs brukar en rad kända företagarfamiljer passera revy.¹³ Däremot berörs endast i undantagsfall ämbetsmännens roll, vare sig som individer eller som grupp. Ett sådant undantag är Baltzar von Platen d.y. (1804–1875), son till den store kanalbyggaren och verksam som amiral, statsråd och diplomat. Genom arv och giftermål (svärfar var Carl De Geer) blev han storägare i bruk, gods och framför allt Motala verkstad, vid 1800-talets mitt landets ledande mekaniska verkstad.¹⁴

De bolagsansökningar som har gått igenom för denna studie ger dock prov på ett stort antal ”kapitalistiska ämbetsmän” – allt ifrån justitiekanslern och justitieråd till professorer, präster, kaptener och revisionssekreterare. Av de 383 ansökningarna har det gått att yrkesbestämma samtliga initiativtagare för nästan hälften av bolagen (171 st), huvuddelen eller enstaka i 69 fall medan 137 bolagsgrundare bara är kända till namnen. Bortfallet fördelar sig över perioden, men frånvaron av titlar i ansökningarna är vanligare på 1870-talet. En djärv spekulation skulle vara att Kungl. Maj:ts allt mer rutinpräglade granskning minskat behovet för bolagsgrundarna att framhäva sin position inom samhällsetablissemang.

Om alla identifierade bolagsgrundare räknas in blir ämbetsmännens andel ca 30 procent. Enligt min bedömning är detta en tillräckligt stor andel för att ämbetsmännen också som privatpersoner kan sägas ha haft en viktig roll för näringslivets utveckling. Andelen är relativt stabil under perioden, med hänsyn taget till

att antalet bolag före 1848 är så litet, och dessutom bara utgörs av banker, en bransch där ämbetsmannainslaget var särskilt stort.

Tabell 2. Ämbetsmän som bolagsgrundare.

	Ämbetsmän	Totalt	% ämbetsmän
1830–48	14	26	53
1850–59	52	188	28
1860–64	47	185	25
1865–69	63	186	34
1870	50	139	36
1875	63	217	28
s:a	289	941	30

Ämbetsmännens tunga roll kan också ses i ljuset av andelen bolag där de över huvud taget var representerade bland initiativtagarna, de oftast 3–6 personer som utgjorde interimsstyrelsen. Av de 171 bolag där samtliga ansökandens sociala ställning klarlagts ingår ämbetsmän i 103, dvs i 60 procent. Många bolag inom olika branscher har också startats av enbart ämbetsmän, t.ex. Liljeholmens Vinfabriks AB 1859, Ölsboda Bruks AB 1860 och Engelholms Stenkols AB 1875.¹⁵

Ämbetsmännens innehav av aktier har inte undersökts, en frågeställning som inledningsvis konstaterades vara mer besvärlig än frågan om initiativtagarna. Några exempel på ämbetsmannadominerade bolag kan dock ändå ges. Gustafs och Carlbergs AB, startat 1865 av justitierådet Axel Adlercreutz (justitiestatsminister 1870–1874), kaptenen CR Blomstedt, regementsskrivaren Carl Edelstam samt brukspatron J Diedrichs. Bland de ytterst väletablerade aktieägarna återfinns bl a kronprins Oscar, utrikesstatsminister Ludvig Manderström, den norske statsministern Sibbern, konsultativa statsrådet Lange och översten tillika baronen Adelsvärd. Av de 34 aktieägare som deltog på bolagsstämman var 24 ämbetsmän. Även om man får ta hänsyn till att flera av dem var verksamma vid hovet (överste kammarjunkare, hovmarskalk), uppgifter som inte nödvändigtvis tog hela deras tid i anspråk, är inslaget av statstjänare ändå påtagligt stort.¹⁶

Ett annat exempel rör Försäkringsaktiebolaget Scandia, grundat 1855. Av dess totalt ca 90 aktietecknare är nästan hälften ämbetsmän. Även här förekommer en rad personer från den yppersta samhällseliten: professorn i nationalekonomi Mortimer Agardh, historieprofessorn, sedermera statsrådet, F F Carlson, ståthållaren C A Manderström, riksarkivarien J J Nordström och statsrådet B von Platen, samme von Platen som redan omtalats.¹⁷ Upptakten till det nya försäkringsbolaget illustrerar det informella sambandet mellan politiska organ och näringsliv. Riksdagen hade uttalat sig för inrättandet av en livförsäkringsanstalt, men organi-

TORBJÖRN NILSSON

seringen fick det frivilliga associationsväsendet stå för. Bland aktietecknarna finns 65 riksdagsledamöter, på så vis markerande projektets allmännyttiga beskaffenhet.¹⁸

En avgörande roll för Skandias bildande hade i synnerhet dess förste VD, C G von Koch, kanslist och kongl. sekter i justitieexpeditionen. Han var yngre bror till justitiekanslern Nils von Koch och utnyttjade skickligt sina kontakter ur skilda läger för att värva aktietecknare. Redan 1850 hade den blivande Skandiachefen etablerat sig som agent för flera engelska försäkringsbolag. Under de närmaste decennierna innehades ledningen i bolaget växelvis av grosshandlare som Jederholm och ämbetsmän som Dufva (advokatfiskal), Pehr von Ehrenheim (universitetskansler) och Ivar Afzelius (justitieråd).¹⁹

Skandia är inte något enstaka udda exempel. Försäkringsbranschen präglas som helhet av ett betydande ämbetsmannainflytande under perioden. Samtidigt ökade också den direkta offentliga insynen genom 1870 års statliga inspektion av två försäkringsbolag, Svea och ovan nämnda Skandia. Bakgrunden var det engelska bolaget Alberts konkurs året dessförinnan. Svea (grundat 1870) hade dock en annan karaktär än Skandia. Liksom många andra Göteborgsbolag dominerades det av stadens grosshandlare (Carnegie, Dickson, Ekman, Francke, Mannheimer, Röhss, Waern m fl).

Livförsäkrings-Aktiebolaget Thule grundades 1872 förutom av bokhandlarna Fagerström och P:son Beijer av idel ämbetsmän: astronomiprofessorn Gyldén, veterinärprofessorn Kinberg, läkaren och professorn Sandahl, medicinalrådet Hallin, juristen Schlytern och hovrättsassessorn Boivie. Till denna väldiga anstormning av professorer återkommer jag senare. Här räcker det med att poängtera att branschens pionjärer i stort antingen var akademiker eller grosshandlare.

I tidigare nämnda studie av Lennart Jörberg finns uppgifter om ämbetsmännens roll. Jörberg anger att 11,8 respektive 6,0 procent av Uddeholms aktier vid grundandet 1870 innehades av grupperna "Stats- och kommunanställda" och "Akademiker". Som helhet ger också hans uppställning av bolagsstyrelser under 1870-talet en något annan bild än den av mig presenterade.

Inom gruppen "övrigt" inryms läkare, lektorer och adelsmän utan angivet yrke, en del av dem kan alltså inräknas bland ämbetsmännen. Ändå är andelen inte större än 1/6. Det kan bero på att undersökningen bara omfattar storindustrin och de branscher som kom att bli mest expansiva. Den disparata – men från samtidens horisont nog så viktiga – blandningen av ångbåtsbolag, torvbolag, banker och järnvägar är inte representerad i Jörbergs undersökning. Ett naturligt nästa steg i min undersökning blir därför att se närmare på skillnaderna *mellan* branscherna i fråga om ämbetsmannainflytande.

ÄMBETSMANNEN SOM KAPITALIST – EN OKÄND 1800-TALSHISTORIA

Tabell 3. Styrelser i 21 aktiebolag under 1870-talet.

	godsäg	bruksäg	disp	allm tj	militär	ingenjör	grossh	övr
<i>Järnindustri:</i>								
Uddeholm	–	4	–	–	–	–	–	1
Hellefors	1	–	2	1	–	–	2	1
Kockums järnverk	–	1	–	2	–	–	4	–
Persbergs gruv– Sandvikens järn	3	1	–	–	–	–	–	–
	–	–	1	–	–	–	4	–
s:a	1	8	4	3	–	–	10	2
<i>Mekaniska verkstäder mm</i>								
Bolinders	–	–	2	–	–	–	1	–
Bultfabr	–	1	1	–	–	3	3	–
Eriksberg	–	–	–	–	1	1	1	–
Göteborgs mek	–	–	1	–	–	–	4	–
Husqvarna Vapenfabr	–	2	–	2	1	–	1	1
Karlstads mek verkst	–	–	1	–	–	1	–	1
Kockums mek verkst	–	–	1	–	1	–	5	–
Köpings mek verkstad	–	2	–	–	–	1	–	–
Motala mek verkstad	–	–	1	–	1	–	2	1
s:a	–	5	7	2	4	6	17	3
<i>Sågverk:</i>								
Korsnäs	–	2	–	1	–	–	1	1
Mons	–	–	1	–	–	–	5	1
Skönviks	–	–	1	–	–	–	2	–
Sunds	–	–	1	–	–	–	3	–
Svanö	2	–	1	–	–	–	7	–
s:a	2	2	4	1	–	–	18	2
<i>Övrig industri:</i>								
Skånska cement	3	–	–	–	2	1	2	–
Carnegie	–	–	–	–	–	–	3	–
s:a	3	–	–	–	2	1	5	–
Totalt	6	15	15	6	6	7	50	7

Källa: Jörberg 1988, s 42–43.

TORBJÖRN NILSSON

Branscher och företag

En indelning av de undersökta aktiebolagen har gjorts enligt tabell 4. Talen för undergrupperna är ofta låga vilket gör att procentsiffrorna får tolkas med stor varsamhet. Förändringar över tid blir också svårare att skönja med en sådan detaljerad indelning, men vissa tendenser kan ändå noteras.

Vilka slutsatser kan då dras av dessa siffror? Totalandelen, drygt 30 % har redan nämnts. Någon större skillnad mellan perioderna härvidlag – före och efter 1870 – kan inte skönjas. Däremot ökar andelen inom industrin, från 21 % till 31 %.

Skillnaderna mellan olika industrisektorer är dock påtagliga. Sågverkens och pappersindustrins ”träpatroner” kom främst från grosshandlar- eller finansfamiljer, om de inte hade vuxit upp under betydligt enklare förhållanden. Mycket av den livsstil som, åtminstone arvtagargenerationen, kom att symbolisera – praktfulla fester på hotell Knaust i Sundsvall, jaktstugor, palatsliknande stenhus – stred också mot de drag som förknippades med ämbetsmännen – måttfullhet, tillbakadragenhet och diskretion. Sådana stereotyper behöver naturligtvis inte stämma med verkligheten men angav normer som begränsade handlingsutrymmet för skilda sociala grupper. Däremot ingick ämbetsmän ofta bland järnindustrins grundare (40 %). En del av dem kan hänföras till militärer som också var bruksägare. Men även civila ämbetsmän är frekventa i materialet. Här kan nämnas Ölsboda bruk 1860 vars ansökande trojka bestod av tidigare nämnde Nils von Koch (justitiekansler), Lovén (expeditionssekreterare) och Ekström (vice härads-hövding). von Koch deltog också i bildandet av Svanå bruks AB tio år tidigare medan Lovén finns med bland grundarna av såväl Wallenbergs Enskilda Bank 1856 som Stockholms Bryggeri AB 1859. Nämnas kan också Elfsbacka AB, grundat 1875 av bröderna Henric (kanslist) och Wilhelm Croneborg (löjtnant).²⁰

Bankväsendets beroende av ämbetsmännen visas tydligt i tabellen. Försäkringsbolagens andel grundas på ytterst få personer, men tendensen ligger i linje med den tidigare redovisade litteraturen och exemplen på det totala ägandet. Ämbetsmännen deltar också flitigt i teaterföretag, hotellrörelser, kurorter och sk allmännyttiga företag i städerna. En del av dessa är mer frukten av deras roll i den borgerliga offentlighet som växte fram än direkt syftande till ekonomiska vinster. Ofta vävs emellertid dessa företeelser samman i 1800-talets borgerliga samhälle i vilket ämbetsmännen hade en väsentlig roll, inte bara i den kulturella sfären utan också i de politiska och ekonomiska.

Många underavdelningar bygger på för små tal för att analyseras. Ändå kan man uppmärksamma det ringa antalet ämbetsmän inom textilindustrin (3/43). Det kan ha samband med graden av judiskt kapital i branschen. Först 1870 fick de rätt att inneha statstjänst och restriktioner fanns kvar ytterligare en tid.

I undersökningen har jag använt en vid definition på ämbetsmän, både civila – landsstatens och den centrala statsapparaten – och militära ingår. Frågan är dock vilka kategorier som var mest aktiva, och om det går att urskilja skillnader mellan

ÄMBETSMANNEN SOM KAPITALIST – EN OKÄND 1800-TALSHISTORIA

Tabell 4. Bolagsgrundande ämbetsmän 1830–1875. Branschvis (ä = ämbetsmän, b = alla bolagsmän). Kolumnen längst t h anger totala antalet aktiebolag som undersökts.

	1830–1869			1870–1875			1830–1875			AB
	ä	b	ä %	ä	b	ä %	ä	b	ä %	
1. Industrier	62	292	21	62	203	31	124	495	25	131
1.2 Järnverk/bruk	14	35	40	24	61	39	38	96	40	25
1.3 Sågverk/papper	5	50	10	2	19	11	7	69	10	19
1.4 Verkstadsindustri	—	—	—	1	10	10	1	10	10	3
1.5 Livsmedel	17	58	29	5	16	31	22	74	30	24
1.6 Textil	2	42	5	1	3	33	3	43	7	11
1.7 Varv	1	22	5	—	—	—	1	22	5	3
1.8 Gruvor/torv/sten	9	34	26	11	21	52	20	55	36	18
1.9 Glasbruk	10	32	30	7	11	63	17	43	40	8
1.10 Förlag/tryckeri	—	—	—	5	26	19	5	26	19	6
1.11 Övrig industri	4	19	21	6	37	16	10	56	18	15
2. Kommunikationer	12	43	28	21	81	26	33	124	27	35
2.1 Järnvägar	10	36	28	8	20	40	18	56	32	15
2.2 Ångbåtar, kanaler	2	7	28	13	61	21	15	68	22	20
3. Kultur	9	27	33	3	5	60	12	32	38	5
3.1 Teatrar	4	8	50	3	5	60	7	13	54	3
3.2 Övrigt	5	19	26	—	—	—	5	19	26	2
4. Hotell mm	13	21	62	9	16	56	22	37	59	12
4.1 Hotell	2	2	100	2	4	50	4	6	67	3
4.2 Kurorter/hälsobrunnar	11	19	58	7	12	58	18	31	58	9
5. "Allmännyttiga bolag"	8	30	27	12	19	63	20	49	40	12
5.1 Gasbelysning	1	7	14	2	3	67	3	10	30	4
5.2 Hamnar	1	4	25	3	3	100	4	7	57	2
5.3 "Sociala bolag"	6	19	32	3	7	43	9	26	35	5
5.4 Övrigt	—	—	—	4	6	67	4	6	67	1
6. Finansiella bolag	74	175	42	3	8	38	77	183	42	32
6.1 Banker	70	168	42	—	—	—	70	168	42	27
6.2 Försäkring (exkl Skandia)	4	7	57	3	8	38	7	15	47	5
7. Jordbruk/fiske	3	6	50	3	12	25	6	18	33	5
8. Handel	0	3	0	0	6	0	0	9	0	4
9. Övriga	0	3	0	3	16	19	3	19	16	4
Totalt	181	600	30,2	116	366	31,7	297	966	30,7	240

TORBJÖRN NILSSON

olika typer av bolag och över tid? Även siffrorna i tabell 5 måste tolkas försiktigt. Kategorierna är ganska grova. Akademikerna (dvs professorer, medicine doktorer) är inte särskilt många men som grupp ändå viktig (se nedan). Det militära inslaget tycks öka under perioden. En mer kvalitativ diskussion måste dock till för att ämbetsmännens roll i företagandet ska kunna klarläggas.

Tabell 5. Bolagsbildare och typer av ämbetsmän 1830–1875.

	1830–1859		1860–1869		1870–1875		1830–1875	
	antal	%	antal	%	antal	%	antal	%
I Militärer	14	21	27	25	46	40	87	30
II Civila	52	79	81	75	69	60	202	70
Verk, hovrätt, landsstat	37	56	46	42	42	36	125	43
Akademiker	1	2	12	11	10	9	23	8
Kyrkliga	2	3	3	3	6	5	11	4
Städer/skolor/sjukhus	12	18	20	19	11	10	43	15
s:a	66	100	108	100	115	100	289	100

Banker i byråkrats tid

Någon översikt av bankväsendets utveckling har inte ansetts nödvändig i detta sammanhang. Vissa påpekanden är icke desto mindre av nöden. Bankpolitiken var en av de mest laddade stridsfrågorna och innefattade också specifika konstitutionella särdrag. I 1809 års regeringsform fanns en inbyggd motsättning mellan den av konung och höga ämbetsmän ledda regeringen samt fyrståndsriksdagen på vars port alltfler sociala grupper knackade – och successivt insläpptes – för att vinna inflytande över lagstiftning och skatter.

Medan kungamakten genom sitt monopol på den ekonomiska lagstiftningen etablerade ett statsreglerat enskilt bankväsen slog riksdagen vakt om Riksbanken, en traditionalistisk institution styrd av riksdagens utsedda riksbanksfullmäktige. Privatbankerna ombesörjde i mycket liten utsträckning inlåning från allmänheten, i stället finansierades de med sedelutgivning. Först med Wallenbergs Enskilda Banken 1856 uppstod en mer modern bank som tog tillvara spararnas tillgångar. Just på grund av sedelutgivningen och dess risker för allmänheten gick Kgl. Maj:ts prövning av ansökningarna längre än den enkla granskning som 1824 års stadga förutsatte. Praxisen kodifierades i 1846 års förordning som gav regeringen vidsträckt makt att avgöra om den tilltänkta banken kunde ”vara för landet nyttig” eller ej. Trots att de enskilda bankerna sågs som aktiebolag kunde de inte erhålla begränsad ansvarighet. Riksdagen antog en lag om aktiebanker (ej sedelutgivande) 1864, men den godkändes inte av regeringen. Även om sådana banker, t ex

Skandinaviska Kredit AB, kunde ges möjlighet att begränsa risken till det satsade kapitalet skapades ingen enhetlig praxis för aktiebankerna.²¹

Sven Brisman har i sin undersökning om de svenska affärsbankerna betonat deras byråkratiska karaktär, byråkratiska dels i den bemärkelsen att många av grundarna hämtades från ämbetsmannavärlden, dels genom tillvägagångssättet när de etablerades:

”Frånsett Skånebanken tillkommo de i halvt officiella former, vanligen med vederbörande landshövdingens medverkan och efter av landshövdingeämbetet utfärdad kungörelse, för att tillgodose var och en sitt bestämda områdes kreditbehov.”²²

Hur det hela gick till kan exemplifieras med Smålands Bank, inrättad 1837.²³ Hösten innan inbjöd landshövdingen i Kalmar, G Nordenankar, ett antal kända personer till möte. Ett tjugotal personer (inklusive landshövding och landskamreraren Siljeström) infann sig. Den egentlige initiativtagaren behöver inte ha varit landshövding Nordenankar, men hans medverkan var viktig för att ge initiativet den nödvändiga halvofficiella karaktären. En brorson till honom, Wilhelm Nordenankar, var fösynnerligen aktiv i förberedelsearbetet. Ett förslag till bolagsordning utarbetades av en mindre arbetsgrupp och godkändes på följande möte. Nästa steg blev att samla till ett möte i Jönköping, till vilket landshövdingarna i Jönköpings och Kronobergs län hjälpte till med att sprida inbjudningarna. Även pressen tog upp frågan. Stafettspinnen gick vidare till Växjö där prominenta personer som biskop Esaias Tegnér och domprost Heurlin medverkade. Slutligen möttes valda representanter för de tre städerna i Kalmar rådhus, en sammankomst som varade 1–5 december. Ämbetsmännen utgjorde ett väsentligt inslag både på mötet och i den centralstyrelse som valdes.²⁴

Landshövdingen i Jönköping, Bergenstråhle, stod utanför styrelsen som en konsekvens av länsstyrelsens kontrollerande roll. Ofta satt han dock ordförande vid bolagsstämman. Bankens nio första styrelseordförande var alla ämbetsmän, civila eller militära. Först 1862 övertogs ordförandeklubban av handlande Westring. Året efter återställdes ordningen med hovrättsrådet Hedenstierna och sedan hovrättspresidenten Lemchen, den senare innehade posten 1864–1875.

Om ämbetsmännen verkligen ledde verksamheten, eller bara fungerade som symbolpersoner, ska diskuteras i ett senare avsnitt. Än så länge räcker det med att konstatera deras påtagliga närvaro när bankerna byggdes upp. Flera andra minnesskrifter bekräftar fö bilden av denna symbios av statsmakt och regionalt privatkapital som Smålands Bank illustrerar.²⁵

Brismans iakttagelse tycks också kunna överföras på en senare period. Vid mitten av 1860-talet grundas en rad nya enskilda banker. För några av dem återfinns förteckningar över aktieägarna i konseljakterna.²⁶ Gotlands EB domineras starkt av agrara intressen, liksom i viss mån också Bohusläns EB. Södermanlands EB har däremot en annan karaktär. Störste aktieägare är överståthållare Gillis Bildt

TORBJÖRN NILSSON

(30 000 kr), följd av landshövding Gustaf Lagerhjelm (23 000 kr) och änkefru Lagerhjelm (22 000 kr). Av de övriga delägarna är ämbetsmännen i majoritet.

Turerna kring Skandinavbankens grundande 1864 har analyserats både av Söderlund och G B Nilsson. Projektet var politiskt ytterst känsligt (banken var som credit mobilier inrättad för företagsinvesteringar och grundad på begränsad ansvarighet). För att få klartecken, och samtidigt motverka Göteborgsintresset, genomförde Wallenberg och andra väletablerade delägare i huvudstaden en opinionsyttring: Gyldenstolpe (riksmarskalk, ordf bankofullmäktige), Bildt (överståthållare), Lagerbielke (landshövding, lantmarskalk), C A Manderström (ståthållare, bror till utrikesstatsminister Ludvig M), Åkerman (Kommerskollegiums president) samt affärsmännen O Ekman och C G Cervin. Tack vare detta uppbåd av främst ämbetsmannastatens grädda segrade Wallenbergs konstruktion av banken.²⁷

Ämbetsmännen som produktivkraft

Ämbetsmännen var uppenbarligen påtagligt aktiva inom näringslivet. Men vad kunde de bidra med? Vilken kompetens – yrkesmässig eller social – kunde vara av värde i detta sammanhang, så långt utanför deras traditionella domäner?

Kapitalförsörjning. En närmast given roll är den som investerare av kapital. 1800-talets Sverige var en syntes av en dominerande agrar ekonomi (1870 ca 70 % av de sysselsatta) och en stark ämbetsmannastat. Fria yrken, näringsidkare och andra medelklassgrupper vid sidan om staten utgjorde fortfarande en liten del av befolkningen.²⁸

Följaktligen var ämbetsmännens ställning som löntagare viktig utifrån företagandets horisont. Skillnaderna inom kollektivet ämbetsmän var dock stora. När Statskontorets president Georg Ulfsparré 1856 kunde kvittera ut 9 000 kr i årslön (inklusive taffelpenningar) fick vaktmästaren Svedberg nöja sig med 450 kr, dvs 1/20 av presidentens. 1860 fick en departementschef 15 000 kr (att vara statsråd var ett byråkratiskt uppdrag, inget ”politiskt” i nutida mening), en hovrättspresident 9 000 kr, en regementschef 6 000 kr medan stora grupper ämbetsmän på lägre och mellannivå endast kunde emotse 1 000 – 2 000 kr i årsinkomst. Torsten Gårdlund skriver att den största delen av sparandet för industrins kapitalbildning torde ha ställts till förfogande av industriägarna själva. Även grosshandlarna ”samt de större inkomsttagarna från offentlig tjänst och fria yrken” hade dock en viktig roll.²⁹

Min undersökning är emellertid inriktad på grundandet av aktiebolag. En sådan aktiv roll är inte begränsad till investerandet i sig. Den företagande ämbetsmannens roll är därför betydligt mer mångsidig.

Kapitalvärning. De nätverk som åtminstone de högre ämbetsmännen hade var av stor nytta när presumtiva aktieägare skulle engageras. Någon aktiemarknad uppstod inte förrän kring sekelskiftet. Innan dess var de personliga kontakterna –

och pressen – de viktigaste kanalerna för införskaffandet av kapital. Glete talar om 1800-talets andra hälft som de regionala nätverkens storhetstid, vilket passar väl in i detta perspektiv.³⁰ Hur värvandet gick till kan exemplifieras med *Stockholms-Posten*, den moderatliberala tidning till stöd för regeringen De Geer som startades av A O Wallenberg, Carl Ekman, Carl Fredrik Waern, Carl Fredrik Bergstedt och Oscar Dickson m fl hösten 1868. Initiativtagarna tog ansvar för tecknandet av ett visst antal aktier och fick via sina upparbetade kanaler landet runt ihop ett tillräckligt antal. Metoderna var flitig brevväxling och övertalning vid de många politiska, sociala och kulturella sammanhang som dessa kroniska mångsysslare var inblandade i. I detta fall var tidningsprojektet ett politiskt redskap, knappast en gyllene kommersiell investering. Därför var det noga med att bara politiskt likasinnade värvades. Sådana begränsningar gällde inte vid mer kommersiella projekt, men även då var det betydelsefullt att bara få med pålitliga personer. Aktiekapitalet betalades inte ut med en gång, utan allt eftersom när bolaget fick behov av kapital. En sådan ordning gällde fram till den nya aktiebolagslagen 1895 och förstärkte tendensen till att hålla aktietecknandet inom de egna sociala kretsarna.³¹

Att vissa landshövdingar också var synnerligen aktiva vid igångsättandet av järnvägsbolag och andra som samhällsnyttiga ansedda företag är väl känt. Särskilt Erik Sparres insatser är värda att nämnas. Som landshövding i Älvsborgs län 1858–1886 var han en energisk värvare av intressenter för de enskilda järnvägsbolag som växte fram i järnvägsfeberns tidevarv. Ett annat talande exempel är Wilhelm Leijonancker vilken som nybliven landshövding i Halland placerade sig som både styrelseordförande och direktör för storprojektet Halmstad-Nässjö järnväg. Som erfaren järnvägsbyggare inom Väg- och vattenbyggnadskåren personifierar Leijonancker den tekniskt utvecklade symbios av privata och statliga intressen som kännetecknar den svenska industrialiseringen.³²

Politisk och social prestige. I det politiska system som rådde i Sverige decennierna kring 1800-talets mitt innehade ämbetsmännen en nyckelroll. Politik, partier och särintressen sågs som negativa begrepp. Staten och dess ämbetsmän, från statsrådet till extra ordinarie kanslisten, stod för helheten och utgjorde en garanti för att rättsstatens principer om regelstyre, oväld och förutsägbarhet skulle följas. Ämbetsverkens och kansliernas korridorer var därför lika viktiga som riksdagens. I den senare utgjorde för övrigt ämbetsmännen länge huvuddelen. Prästeståndet bestod helt av statstjänare, adeln till stora delar likaså.³³ Särskilt tjänsteadeln i Stockholm hade närmare till maktens korridorer, och större praktiska möjligheter att delta i Ridarhusets överläggningar, än landsbygdens godsägare. Borgarståndet bestod bara till drygt hälften av fria näringsidkare. En stor grupp ledamöter var på olika sätt indragna i stadsstyrelser och andra korporativa organ. Bondeståndet släppte däremot inte in ämbetsmän, inte ens om de ägde bondehemman.

Ämbetsmannainflytandet fortsatte in i tvåkammarriksdagen. Av 1870 års ledamöter i första kammaren var 40 % högre ämbetsmän i statlig tjänst. I andra kam-

TORBJÖRN NILSSON

maren var andelen (1867) lägre, men ändå en betydelsefull fjärdedel. De exempel från den politiserade bankfrågan som refererats visar betydelsen av att ha kanaler in i de beslutande organen, vare sig de var ämbetsverk eller riksdagsorgan.

Den politiska och sociala prestige är dock också viktig gentemot det omgivande samhället. Banker och försäkringsbolag har särskilt stora behov av legitimitet och förtroende bland spararna/försäkringstagarna. Men även vanliga aktiebolag – i en tid när företeelsen fortfarande var kontroversiell – var beroende av sådant ”kulturellt och socialt kapital”. Därav vikten av ”halvofficiella” former för bildandet, liksom uppbygget av egna institutionella organ i väntan på offentliga sådana som kunde skapa säkerhet och stabilitet. Perioden har av Torkel Jansson tolkats i termer av associationernas tid, när fria, men av staten gynnade, organ uppstod i ”det sprängfyllda tomrum” som de äldre korporativa skråna och andra traditionalistiska institutioner tidigare hade behärskat.³⁴

Ämbetsmännens prestige kunde också behöva uppåddas gentemot statsmakten, vars välvilja avgjorde om ansökningen skulle godkännas. Att det fanns utrymme för politiskt spel har tidigare påpekats. När Sundsvalls ölbryggeri skulle bildas 1857 var den liberale finansministern Gripenstedt inget problem, däremot kronprinsen/regenten Carl (XV). Medan tunga affärsintressen som Wallenberg, Bünsow och Edström tog hand om 250 av de 300 aktierna spreds resten till en lokal elit, däribland många ämbetsmän, som fick en aktie var. Wallenberg ansåg att ansökan måste vara ”ställd uti filantropiska ordalag”, men visste också att den inte var bindande för de inblandade.³⁵

Yrkeskompetens. Ämbetsmännen kunde också med sina specialistkunskaper fylla de kompetensluckor som fanns under industrialiseringens första skede. Bristen på tjänstemän och företagsledare av modernt snitt var påtaglig.³⁶ Några exempel på sådan kompetens ska här ges.

Försäkringsbolagen var helt beroende av *matematiska kunskaper* för att på basis av sannolikhetskalkyler kunna beräkna risktagande och premienivåer. Bland Skandias aktietecknare 1855 fanns tre professorer, Nils Haqvin Selander (astronomi), Mortimer Agardh (nationalekonomi) och Carl Johan Malmsten (matematik, så småningom statsråd och landshövding). Den senare fick en avgörande roll för bolagets utveckling och har av en forskare inom branschen karakteriserats som ”en pionjär på försäkringsmatematikens område i Sverige och i allt en lysande företrädare för naturvetenskap och statsförvaltning decennierna kring 1800-talets mitt”.³⁷

Tekniskt kunnande var också något som ämbetsmannastatens tjänare kunde ställa upp med. Särskilt i branscher som bergsbruk, järnverk, glasbruk och den kemiskt inriktade industrin hade sådana kunskaper stor betydelse. En del av de investerade ämbetsmännen kom från Bergskollegiet eller Sveriges geologiska undersökningar (SGU, grundat 1858). Andra var medicinalråd eller professorer inom det naturvetenskapliga området. Bland glasbruken kan nämnas Bromö, in-

itierat av metallurgen Bredberg 1859, och Wentzelholm 1861, av medicinprofessorerna Per Henric Malmsten – bror till nämnde C J – och Hjalmar Abelin. Medicinalrådet Hallin ansökte om stadfästande av Korsnäs masugn 1865 medan fysikprofessorn Edlund deltog vid bildandet av två bolag inom bergsbruket, Kropps AB 1870 och AB Siluria 1875. SGU-geologen Erdmann stod bakom Engelholms Stenkols AB samma år.³⁸

Juridiskt och administrativt kunnande var självfallet också viktigt för de nystartade aktiebolagen överlag, kompetenser som alla ämbetsmän, hög som låg, civil som militär, skulle besitta. Den internationella forskningen har särskilt pekat på den preussiska byråkratins roll som modell. Byråkratin flyttade in i de privata företagens styrelserum och bidrog därmed till att den specialisering och hierarkiska struktur som kännetecknade en modern byråkrati i Max Webers mening även kom att genomsyra samhället.³⁹

Slutligen bör militärens roll uppmärksammas. Deras allmänna erfarenhet av arbetsledning var en god tillgång, men ännu mer betydelsefull var deras tekniska kompetens. Särskilt två militära grenar frambringade ett tekniskt kunnande som länge överglänste de civila utbildningarna (Teknologiska institutet, bergsskolor, slöjdskolor), väg- och vattenbyggarna respektive fältmätarna.⁴⁰

Civilingenjörernas historia, eller med den samtida termen väg- och vattenbyggare, inleds med den 1813 grundade kommittén över norra väganläggningarn, och förvandlas via storamiralämbetets tredje avdelning 1827–1840, till Styrelsen för allmänna väg- och vattenbyggnader 1841. Dess förste chef blev Axel von Sydow. Året efter skapades en utbildningslinje vid Artilleriläroverket vid Marieberg för denna yrkeskår. Slutligen upprättades 1851 en fast statlig kår av väg- och vattenbyggare. Den bestod nästan helt av examinerade från Marieberg. Kåren var organiserad under civildepartementet men officerarna lydde under krigslagar. Kåren deltog i en rad projekt där stat, kommun och enskilda samverkade. Flera väg- och vattenbyggare deltog också som privatpersoner när företag grundades.

Jämfört med andra militära grupper var väg- och vattenbyggarna mer medelklasspräglade. Av examinerade före 1859 var andelen adel 32 %, efter 1859 endast 4 %. Påfallande är också deras internationella erfarenheter. Särskilt vid 1850-talets mitt gjordes otaliga studieresor till Tyskland, England, Belgien, Frankrike, USA och Egypten (Suezkanalen). Kårens status var hög. Flera av dess stora namn valdes in i prestigefyllda sällskap.⁴¹

En annan, mindre känd, men lika viktig, teknisk yrkesgrupp var fältmätarna. Även de var militärer men behovet av kartor för civilt bruk utvidgade deras arbetsområde. Inom borgarståndet var kåren mycket uppskattad. Bruksägaren Jonas Wærn (själv gammal fältmätare) framhöll vid 1834 års riksdag att fältmätarna var den ”enda Militair-corps som förmår att i verkligheten gagna näringarna”.⁴²

TORBJÖRN NILSSON

Privat och offentligt

Ämbetsmännens inflytande i näringslivet under 1800-talet har här handlat om deras roll som individer. Statens interventionistiska politik hamnar utanför som en följd av textens mer begränsade syfte. Ämnet har jag dock behandlat i andra sammanhang.⁴³

Däremot kan det vara relevant att föra in frågan om *gränsdragningen* mellan ämbetsmannens agerande i tjänsten och deras privata verksamhet. Många av exemplen handlar om den privata sfären, ämbetsmän som av olika skäl – främst ekonomiska – ger sig in i affärslivet. Andra är däremot inte lika entydiga. Landshövdingarnas, liksom t.ex. landskamrerens, aktiviteter är nära förknippade med deras officiellt sanktionerade uppgift att utveckla näringsliv och kommunikationer i länet. Också för andra grupper tenderar de två sfärerna att flyta samman. Den auktoritet och legitimitet som särskilt de höga ämbetsmännen tar med sig in i bolaget är till stor del byggd på deras tjänsteställning.

I polemik mot andra forskare, främst Svenbjörn Kilander,⁴⁴ har jag tidigare hävdad att den formella gränsen mellan den allmänna sfären, statens område, och den enskilda dit staten inte ansågs ha tillträde, inte speglar realiteterna. Ämbetsmännens påtagliga aktivitet inom aktiebolagen anser jag ytterligare stärker tesen om att stat och näringsliv levde i en symbios, i en komplicerad väv av gemensamma och specifika sfärer, men utan de fasta avgränsningar som en principiell ekonomisk liberalism byggde på.

Denna näringslivsverksamhet från ämbetsmännens sida var emellertid inte oomstridd. Under hela undersökningsperioden var den antibyråkratiska opinionen synnerligen stark. Den riktade in sig på ämbetsmännens löner, extrainkomster (sportler), begränsade arbetstid, pensioner eller andra påstådda och reella förmåner. Huvudkraften bland antibyråkraterna i riksdagen var bondeståndet och borgarståndsliberalerna. Striden fortsatte sedan in i tvåkammarriksdagen med andra kammarens lantmannaparti som ledande förespråkare för nedskärningar och rationaliseringar. Första kammaren försvarade ämbetsmännen men fick ofta se sig besegrad i de gemensamma voteringar som följde när kamrarna stannat vid olika beslut i finansiella frågor.⁴⁵

Intresset här riktas dock mot den mer principiella frågan om ämbetsmannarollen. Vad hände med ämbetsmannens oberoende om han deltog i enskild affärsverksamhet? Vilket motstånd väcktes just utifrån denna rättsstatspräglade frågeställning? Frågan kan bara här beröras i korthet, med en belysande riksdagsdebatt 1874.⁴⁶

I samband med en allmän höjning av ämbetsmannalönerna på grund av dyrtiden föreslog regeringen 1874 en höjning av justitierådens (Högsta domstolens ledamöter) löner från 8 000 kr till 10 000 kr. Statsutskottet uppsatte dock ett – för ämbetsmannastatens försvarare – närmast provocerande villkor. Höjningar för dem som uppbar lön eller arvode från inrättning eller bolag som sanktionerats av Kgl Maj:t skulle frysas inne.

Debatten i kamrarna följer till stor del ett för tvåkammarriksdagens första tid typiskt mönster. Moderatliberaler i första kammaren som A O Wallenberg och von Ehrenheim kan utan svårigheter peka på förslagets inkonsekvenser, t ex att bolag som inte sanktionerats av Kgl Maj:t inte berördes, inte heller aktieinnehav. Att det allmänna gynnades av att ämbetsmän verkade inom kanalbolag eller offentliga institutioner var också en poäng. Motsidan, främst i andra kammaren, angrep mångsyssleriet som stal tid från tjänsten men hävdade dessutom vikten av domarnas oberoende och integritet. De skulle likt Caesars hustru stå över alla misstankar. I huvudsak följer debatten partilinjerna.⁴⁷

Så långt är positionerna de väntade. De icke-lantmän i andra kammaren som stödjer lantmännen är lierade med lantmannapartiet. Och att en ekonomisk liberal som Wallenberg prisar växelverkan jurister - affärsliv bidrar visserligen till en förståelse av dåtidens pragmatiska liberalism, men avviker inte från de traditionella partilinjerna. Mer intressant är dock en avvikare i första kammaren, som illustrerar mer komplexa ideologiska och partipolitiska förhållanden. Riksarkivarien, den konservative, Boströmiantskt präglade Johan Jakob Nordström hade i vanliga fall inte mycket till övers för lantmännens antibyråkratism. Här finner dock rättsstatsanhängaren och de sparsamma bönderna varandra. Nordström varnar för att justitierådets trovärdighet skadas och att affärsverksamheten inte var förenlig med lagens anda. Argumenteringen står i tydlig kontrast till Wallenbergs, Carlesons och Treffenbergs (AK) nyttopräglade hållning. På så sätt uppstår här en segrande allians av antibyråkrater, sparsamhetsvänner och rättsstatsanhängare mot mer affärsvänliga strömningar.⁴⁸

Elit och borgerlighet

Den liberala oppositionen vid seklets början hämtades till stora delar från samhällets elitskikt, adelns ämbetsmän. Bland "1809 års män" som störtade Gustav IV Adolf och ledde arbetet med 1809 års författning, vimlade det av adliga ämbetsmän, civila eller militära som t.ex. Georg Adlersparre, överstelöjtnant och senare statsråd, samt Carl Henrik Anckarsvärd som under flera decennier efter statskuppen tillhörde radikalerna. Den senare lade 1830 fram ett radikalt representationsförslag (tillsammans med juristen Johan Gabriel Richert). Anckarsvärd förenade 1700-talets aristokratiska konstitutionalism med 1800-talets liberala medelklassidéer. Andra moderatliberala förgrundsgestalter vid 1800-talets mitt var Johan August Gripenstedt och Louis De Geer. Tillsammans åstadkom finansministern respektive justitiestatsministern ett liberalt systemskifte med kvinnans lika arvsrätt 1845, lagar om religionsfrihet på 1860-talet, kommunallagarna 1862, näringsfrihet 1864, frihandel 1865 och som kronan på verket, tvåkammerreformen 1865–1866.

Liberalismen hade naturligtvis också klassiska borgerliga företrädare, t ex finansmännen Carl Fredrik Wærn (d ä 1787–1858, d y 1819–1899), bruksägaren

TORBJÖRN NILSSON

Thore Petré med söner och bankmannen André Oscar Wallenberg (1816–1886). Men som helhet var adelsmän (många av dem ämbetsmän), präster (historieprofessorn Geijer tillhörde prästeståndet och Almqvist var i alla fall prästvigd) och bönder minst lika vanliga i den brokiga liberala församlingen.⁴⁹

Utän tvivel ingår ädlingen Gripenstedt, fattig efter faderns konkurs 1834 men ingift i det moderatliberala etablissemanget, i den lika breda som ständigt föränderliga grupp vi kan kalla *medelklassen*.⁵⁰ Denna liberalismens bärare kan innehålla adliga officerare och ämbetsmän utan större förmögenheter, ofrälse ämbetsmän och bönder likaväl som traditionellt borgerskap, bruksägare, fria näringsidkare och vissa överskikt bland hantverkare och yrkesarbetare.⁵¹

Vad utmärker då medelklassen? Det rör sig om både position och riktning. Medelklassen befann sig definitionsmässigt i en komplicerad mellanposition, klämd mellan hög och låg. Den ville avskärma sig från underklassen och avskaffa överklassens privilegier. Den ville upprätthålla distans såväl till massans oförnuft och brist på mognad som den härskande elitens privilegiesystem. Medelklassen strävade uppåt – och framåt. Av både privata och sociala skäl blev under 1800-talet liberalismen attraktiv för denna medelklass.

Ämbetsmännens ställning inom politiken, liksom inom den uppåt- och framåtsträvande medelklassen, var alltså stark. Detta trots att det också fanns en högljudd antibyråkratisk opinion, främst inom bondeståndet. Bönderna lyckades dock inte förhindra att ämbetsmännen genom Gripenstedts skickliga agerande 1858 fick kompensation för dyrtiden. Samtidigt skärptes emellertid kraven på reglerad arbetstid och förbud mot seden att inneha flera tjänster.⁵²

Ämbetsmännen i ett internationellt perspektiv

Om frågeställningarna kring elit och borgerlighet förs ut bortom Sveriges gränser hamnar man onekligen i ett centralt forskningsområde rörande europeisk samhällsutveckling på 1800- och 1900-talen. Aristokratins och borgerlighetens roll är en nyckelfråga i den diskussion om Tysklands ”Sonderweg” som förts de senaste decennierna. Tyskland anses ha haft en avvikande utveckling under 1800-talet, vilket kom att bidra till nazismens framväxt under 1900-talet. Grundtanken är borgerlighetens, främst den näringsdrivande, svaghet och underordning under både aristokratin och statsmakten. Med en svag liberalism och livskraftiga auktoritära strukturer avvek Tyskland från den genomsnittliga kontinentala utvecklingen. Hela debatten om Tysklands Sonderweg ska inte refereras här. Avsikten är mer blygsam – att diskutera den mer snäva frågan om relationerna mellan ämbetsmän och borgerlighet. Hur ska resultaten i uppsatsen ses i ljuset av den europeiska utvecklingen som helhet?

Den bild som här har getts av en tämligen heterogen grupp av entreprenörer ligger i linje med vad Pamela Pilbeam kommer fram till utifrån förhållandena i Frankrike, Tyskland, Italien och Ryssland.⁵³ Marx ges delvis skulden för spridan-

det av klichén om att entreprenörerna var en helt ny grupp: förhållandevis homogen, skapad av industrialismen och ofta dåligt utbildad. I Frankrike var emellertid aristokratin inblandad både som ”sleeping partners” och mer direkt som företagsledare. Både franska och tyska ämbetsmän drogs in i den industriella verksamheten genom sina byråkratiska funktioner. Särskilt de tekniska professionerna var betydelsefulla, för järnvägar, kanaler, telegraf och infrastrukturella projekt som helhet. Trots att många tyska ämbetsmän såg ner på industriell verksamhet kom den tyska förvaltningstraditionen (särskilt den preussiska) att ses som en modell för privata företag (särskilt storföretag och järnvägsbolag). Pilbeam konstaterar att entreprenörerna som helhet inte var de ”self-made men” de ibland gjorts till. Dessutom vägrade byråkratin och de nya professionella grupperna (tekniker av diverse slag) troligen tyngre än entreprenörerna i fråga om industrins utveckling under ”bourgeoisins århundrade”.

I analysen av den tyska borgerligheten har distinktionen mellan ett näringsdrivande *Wirtschaftsbürgertum* (affärsmän, entreprenörer, kapitalister, direktörer) och akademikernas *Bildungsbürgertum* (ämbetsmän, publicister, präster) haft stor betydelse. Särskilt Jürgen Kocka har använt sig av begreppen.⁵⁴ De två grupperna representerar borgerlighetens två stödjepunkter – privat egendom och utbildning. Den näringsdrivande borgerligheten utvecklades sent i Tyskland. Kontakten med såväl *Bildungsbürgertum* som aristokrati var begränsad. Akademikerna kom genom universitetens starka roll i samhället att få en dominerande ställning inom borgerligheten, särskilt i Preussen med dess starka byråkrati. Ett självständigt *Bildungsbürgertum* kan också urskiljas i Österrike och Italien men i betydligt mindre grad i övriga Europa, särskilt i Storbritannien. De tyska akademikerna och ämbetsmännen kom oftast från exklusiva familjer, var i hög grad självrekryterande och upprätthöll en påtaglig distans till övriga grupper – också till näringslivets män. Få personer med näringslivsbakgrund nådde t ex höga administrativa och politiska poster i Preussen. De tycks ha nöjt sig med den byråkratiska titeln *Kommerzienrat* (kommersråd), en hedersbetygelse som inte innebar någon statlig tjänst men vars funktion kan tolkas som en anpassning till statsintresset. Däremot var franska storföretagare väl integrerade med politiker och ämbetsmän genom arbete i olika kommissioner och kommittéer, särskilt rörande ekonomiska och sociala frågor. I både Frankrike och Storbritannien sammanvävdes storföretagsamheten med traditionella grupper till en dominerande elit, till skillnad från i Tyskland med dess uppsplittrade borgerlighet och separata bildningsborgerlighet. Även om det fanns tendens till större integration närmare sekelskiftet fortsatte de tyska företagens isolering.⁵⁵

TORBJÖRN NILSSON

Tabell 6. Socialt ursprung tyska företagare, ca 1880 (%):

Företagare	53
Ämbetsmän	9
Godsägare	2
Professionella	3
Övriga	33

Källa: Cassis, *Businessmen and the Bourgeoisie in Western Europe*, s 111.

När relationerna företagare – ämbetsmän har undersökts är en vanlig variabel *socialt ursprung*, dvs faderns yrke (giftermålsmonster, dvs svärfaderns yrke är också vanlig). Som helhet visar tabellen på en påfallande hög självrekrytering. Distansen mellan *Wirtschaftsbürgertum* och *Bildungsbürgertum* framträder onekligen tydligt. Egna undersökningar som går motsatt väg, dvs undersöker *ämbetsmännens* sociala bakgrund i Sverige ger en liknande bild av självrekrytering (och därmed distans mellan näringsliv och ämbetsmän), till och med i ännu högre grad än i Tyskland.⁵⁶

Tabell 7. Andel ämbetsmän med näringsidkande fäder i Sverige 1810–1870 (%).

	1810–40	1840–70
Statskontoret	12,5	7,5
Krigskollegiet	20	22
Kammarrätten	23	23
samtliga	19	19

De övriga är nästan uteslutande statstjänare. Självrekryteringen utifrån dessa preliminära siffror är alltså mycket hög, 70–84 %. Intressant är också att andelen ämbetsmän med näringslivsbakgrund inte heller ökar med tiden. Förbindelserna mellan ämbetsmännen och näringslivets män skulle, liksom i de refererade diskussionerna om tyska Bürgertum, utifrån detta vara mycket begränsade.

Nu har ju undersökningen om ämbetsmännens aktivitet vid aktiebolagsbildning visat att så inte var fallet. Det är tänkbart att undersökningar om tyska ämbetsmäns insatser som företagsgrundare skulle ge en liknande bild. En viss ensidighet kännetecknar de undersökningar som refererats. Den internationella forskningen tycks i hög grad ha koncentrerat sig på social bakgrund, inte på vad ämbetsmännen i realiteten gjorde vid sidan om sina ämbetsmannasysslor. En ökad uppmärksamhet på hur dåtidens elit kombinerade olika verksamheter, mindre vanlig i vår tid men kännetecknande för 1800-talet, skulle i så fall eventuellt

kunna modifiera bilden av den klyfta mellan näringsidkande borgerlighet och ämbetsmän som begreppet Bildungsbürgertum för med sig.⁵⁷

Ämbetsmännens ekonomiska betydelse har påvisats i denna undersökning. Att ämbetsmännen tillika med sitt politiska inflytandet hade en stark ställning i det svenska samhället som helhet är alltså uppenbart, men hur ska borgerlighetens makt karakteriseras? Rent generellt har svensk borgerlighet klassats som politiskt svag, något som ofta pekas på som en förklaring till 1900-talets utveckling mot socialdemokratisk hegemoni och samförståndspolitik. Den uppfattningen skulle dock kunna problematiseras utifrån föreliggande undersökning om ämbetsmännen som företagare.

Att investeringar ofta sker i samarbete med statsmaktens företrädare, oavsett om de senare agerar inom eller utanför tjänsten, kan i stället ses som en politisk tillgång, en styrkeposition. Åtminstone om det hela sker inom ramarna för den typ av statsunderstödd industrialisering och modernisering som präglade Sverige. Med ämbetsmännen inrättas kanaler in till byråkratin och politiken – förutom de andra former av kompetens som tillförs. Kanske den ömsesidiga förståelsen på sikt kan ha medverkat till att påskynda – i stället för att förhindra – utvecklingen av såväl industrin som samhället och moderniseringen i stort? Om ämbetsmännen tillerkänns en progressiv roll får också denna samverkan med näringslivet en annan karaktär, och även konsekvenser för synen på borgerlighetens styrka. Också på ett internationellt plan skulle man då mer betona borgerlighetens egenintresse av att samverka med statsapparaten – och enskilda ämbetsmän – än den underordning en sådan samverkan anses ha inneburit, framför allt i Tyskland men också i Sverige.

Noter

- 1 Artikeln är en frukt av det HsFR-finansierade projektet "Ämbetsmännen och samhällsutvecklingen 1809–1870". Jag vill tacka Göran B Nilsson, Jan Glete och kolleger på SCORE (Stockholms centrum för forskning om offentlig sektor) för värdefulla synpunkter på tidigare versioner av artikeln.
- 2 Begreppet ämbetsman används i vid bemärkelse. Här ingår lokala ämbetsmän (t.ex landsstatens landssekreterare och kronofogdar), centralförvaltningens ämbetsmän, militärer, akademiker och präster. Bakom vissa militärer kan dölja sig godsägare vars militära tjänstgöring var mer sporadisk. Å andra sidan förekom också att klassiska företrädare för storfinans (som C F Waern, statsråd 1870–75, president i Kommerskollegium 1875–91) blev statstjänare. En del adelsmän kan också i ansökningarna föredragit att uppge sin adliga status än sin ämbetsmannatitel. Någon mer betydande snedfördelning är därför knappast trolig.
- 3 Begreppet används ofta i diskussionerna om en tysk "Sonderweg", en fråga som behandlas avslutningsvis i uppsatsen.
- 4 För tesen om den svaga svenska borgerligheten, se Göran Therborns syntespräglade *Borgar-*

TORBJÖRN NILSSON

- klass och byråkrati i Sverige. Anteckningar om en solskenshistoria*, Lund 1989, s 153–76. Jag har även själv förmedlat den uppfattningen i ”Elit med många ansikten – om 1800-talets adliga liberaler och dynamiska ämbetsmän”, *Historisk tidskrift* 1997.
- 5 En typisk formulering, korrekt men ofullständig, kan låta så här: ”I allmänhet var det handelshuset och grosshandlarna som grundade nya företag även om många utländska affärsmän kom till Sverige för att starta verksamhet. Bland de verkstadsföretag som skulle bli storföretag fanns också en del som grundats av tekniker med litet kapital.” Johan Myhrman, *Hur Sverige blev rikt*, Stockholm 1994, s 84.
 - 6 Jan Glete, *Ägande och industriell omvandling. Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850–1950*, Stockholm 1987. Studien syftar till att klarlägga sambandet mellan ägarförhållanden och grad av dynamik. Fungerade ägandet i dynamiserande riktning eller uppstod i stället olika tröghetsmekanismer? Med hans tidsperiod kommer det institutionella ägandet mer i centrum än i min studie som koncentreras till det i tiden dominerande individuella ägandet. Glete undersöker inte graden av ämbetsmannainflytande utan framhåller kända affärs- och finansfamiljer som Ekman, Dickson, Waern, Wijk, Gibson, Enhörning, Kempe, Kockum och Wallenberg.
 - 7 Lennart Jörberg, *Svenska företagare under industrialismens genombrott 1870–1885*, Lund 1988 (den empiriska undersökningen är dock hämtad från hans lic.avh på 1950-talet); Torsten Gårdlund, *Svensk industrifinansiering under genombrottsskedet 1830–1913*, Stockholm 1947, Carl-Axel Nilsson, ”Business Incorporations in Sweden. A Study of Enterprise 1849–1896”, *Economy and History* 1959 samt ovan nämnda Therborn 1989.
 - 8 En reflektion i sammanhanget är att företagsmonografins starka ställning inom den ekonomiskhistoriska forskningen har gjort att detta mångsidiga gytter av företag tenderat att glömmas bort till förmån för de framgångsrika storföretagen som överlevt in i vår tid, efterlämnat arkiv och påkallat uppmärksamhet vid sina jubiléer. Jörberg nämner i ovan nämnda arbete ytterligare en negativ konsekvens – att forskningen behandlar företagsspecifica snarare än generella problem,
 - 9 Avsaknaden av ett centralt register över aktiebolag och deras ägare från denna tid gör att ägarbyten inte går att spåra. I detta fall är det dock en poäng att inrikta sig på initiativtagandet som kan sägas väga tyngre i hänseende till moderniseringen. Ansökningarna skickades in av bolagets interimsstyrelse, eller av stämman särskilt utsedda personer. Sammanlagt har initiativtagarna till nästan hälften av bolagen kunnat yrkesbestämmas, via uppgifter om yrken i ansökningarna eller biografisk litteratur. Vart femte år har undersökts. Bara godkända ansökningar om *nybildningar* har medtagits. Huvuddelen av ansökningarna finns i RA. Civildepartementets arkiv. Konseljakter 1850–1875. Finansdepartementets arkiv. Konseljakter 1850–1875. D:o Expeditionslistor 1850–1867. D:o Föredragningslistor 1868–1875. Går man via diaries och registratur spåras oftast bara namnen, inte yrkestitlarna.
 - 10 De 92 ansökningarna från mellanliggande år har hämtats från en ofullständig samling ansökningar: RA. Civildepartementets arkiv. Huvudarkivet, F IV A. Bolagsordningar 1849–96. Bankernas ansökningar handlades av finansdepartementet (fram till departementalreformen 1840 av handels- och finansexpeditionen), de övriga bolagens av civildepartementet.
 - 11 I avhandlingen *Aktiebolag enligt svensk rätt*, Uppsala 1872, s 113, definierar Johan Hagströmer aktiebolaget enligt följande: ”En förening af förmögenhetskrafter till verksamhet för

ÄMBETSMANNEN SOM KAPITALIST – EN OKÄND 1800-TALSHISTORIA

ett gemensamt ändamål, hvilken har ett bestämt kapital till enda grundval för sin kredit och hvarti andelarne kunna öfverflyttas från en person till en annan.” Förutom Hagströmer bygger avsnittet på Nilsson 1959.

- 12 I Nilsson 1959 hävdas att staten knappast utnyttjade sina möjligheter att neka stadfästande. Göran B Nilsson betonar däremot utifrån sina djupgående studier av bankväsendet att prövningen under lagens första decennium inte som senare begränsades till rutinmässig inregistrering. *Banker i brytningstid. A O Wallenberg i svensk bankpolitik 1850–1856*, Stockholm 1981, s 309. Ett exempel är Svenska Handelsaktiebankens ansökan 1856. Formellt föll bolaget under aktiebolagslagen men regeringen var starkt splittrad. Med hänvisning till C-A Nilsson påpekar han att tillämpningen av aktiebolagslagen var en politisk stridsfråga. A a, not 142, s 440.
- 13 För en översikt över olika branschers framväxt, se Erik Dahmén, *Svensk industriell företagarverksamhet*, Stockholm 1950.
- 14 Glete 1987, s 102. Glete använder dock von Platen som exempel på en av de få rika *adelsmän* som hade betydande industriella intressen.
- 15 Civildep konseljakter 21/1 1859, 30/11 1860 resp. 23/4 1875.
- 16 Konseljakterna innehåller i vissa fall förteckningar över aktieägarna vid bildandet. Underlaget är tyvärr alltför sprött för att kunna analyseras närmare. Se dock Civildep konseljakt 28/7 1865 (Gustafs och Carlbergs AB, protokoll extra bolagsstämma som bilaga till ansökan).
- 17 Civildep konseljakt 12/1 1855 (Försäkrings AB Skandia). Se även Leffler, *Försäkrings AB Skandia 1855–1905*, Stockholm 1905. Avsnittet om försäkringsbranschen bygger annars i huvudsak på Karl Englund, *Försäkring och fusioner*, Stockholm 1982.
- 18 Nilsson 1981, s 433, not 15.
- 19 Englund 1982, s 74 f.
- 20 Civildep konseljakter 10/7 1850 (Svanå), 4/3 1859 (Stockholms bryggeri), 7/9 1860 (Ölsboda), 19/4 1875 (Elfsbacka). Finansdep d:o 1/7 1856 (Enskilda Banken). Med vid bildandet av Svanå bruk var också dåvarande löjtnanten Henning Hamilton, sedermera en av ämbetsmannastatens verkliga stöttepelare med poster som envoyé, eklestistikminister, landshövding, lantmarskalk, talman i FK, ledamot av Sv Akademien, universitetskansler mm innan ett växelbedrägeri sände honom i landsflykt. Se Torbjörn Nilsson, ”Skandalen Henning Hamilton – ett fall för svensk press”, *Presshistorisk årsbok* 1993.
- 21 Nilsson 1981, s 186–90. Se även Sven Brisman, *Sveriges affärsbanker*, 1–2, Stockholm 1924–1934.
- 22 Brisman 1924–1934, s 103. Under det enskilda bankväsendets första genombrottsstid på 1830-talet spelade ämbetsmannavärlden en stor roll, a a, s 67. Samtidigt kan påpekas att Skånebankens första uppsättning ledare dominerades av handelsintresset. Av styrelseledamöterna som utnämndes 1841–1857 var dock 13 av 17 ämbetsmän. Se Karin Kock, *Skånska privatbanken. Minnesskrift*, Stockholm 1931, s 189 f.
- 23 Skildringen bygger på Karin Kock, *Smålands Bank 1837–1937. Minnesskrift*, Stockholm 1937.
- 24 Centralstyrelsen: Gyllenhaal (hovrättspres), Cervin (hovrättssekr), Almquist (prost), Råhlin (direktör), Lundström (d:o), Ribbing (ryttmästare), Stridbeck (advokatfiskal), John Hamilton (legationssekr o brukspatron), Ulfsparre (häradshöv).

TORBJÖRN NILSSON

- 25 *Wermlands Enskilda Bank* 1833–1908, Göteborg 1910; Ernst Söderlund, *Örebro Enskilda Bank 1837–1918*, Örebro 1977; K Beckman, *Östergötlands Enskilda Bank 1837–1912*, Linköping 1912.
- 26 Finansdep konseljakt 24/7 1868 (Gotlands EB, Bohusläns EB), 17/11 1865 (Södermanlands EB).
- 27 Ernst Söderlund, *Skandinaviska Banken i det svenska bankväsendets historia 1864–1914*, Stockholm 1964, s 12–29; Göran B Nilsson, *André Oscar Wallenberg II. Gyllene tider 1857–1866*, Stockholm 1989, s 152–208 (slutfasen s 199–208). Även Enskilda Bankens grundande var i hög grad en politisk stridsfråga. Se främst G B Nilsson, *André Oscar Wallenberg I. Odysseernas år 1816–1856*, Stockholm 1984, samt dens *Banker i brytningstid*, s 264–327.
- 28 Sten Carlsson, ”Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866”, *Samhälle och riksdag*, I, Stockholm 1966.
- 29 Gårdlund 1947, s 157; Carlsson 1966, s 310, not 1.
- 30 Glete 1987, s 72 f. Även ägandespridningen, eller snarare bristen på spridning fram till sekelskiftet, är av vikt i detta sammanhang: ”Ägandet var då ofta koncentrerat till en mindre krets som genom släktskap, vänskapsband eller affärsförbindelser stod huvudägaren i ett företag nära.” A a, s 53 f.
- 31 Torbjörn Nilsson, ”A O Wallenberg som tidningsmakare”, *Presshistorisk årsbok* 1988.
- 32 Torbjörn Nilsson, *Elitens svängrum. Första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886*, Stockholm 1994. Om Sparre s 247–50. För en diskussion om statens roll se kap XII, s 259–86. Om Leijonancker, ”en ovanlig variant av nära samarbete mellan stat och näringsliv i den organiserade kapitalismens samhälle”, se G B Nilsson 1994, s 471 f.
- 33 Mellan 67 och 75 % av adelns ledamöter vid riksdagarna 1809–1866 kan karakteriseras som ämbetsmän. Gunnar Flodström, ”Ridderskapet och adeln 1809–1866”, *Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning*, Uppsala 1936, s 58–69. Flodström behandlar också problemet med avgångna officerare men av hans siffror framgår inte hur stor andel militärer som i realiteten var godsägare eller civila ämbetsmän.
- 34 Torkel Jansson, *Adertonhundralets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum eller sammanslutningsformer och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, Uppsala 1985.
- 35 Nilsson 1989, s 30 f. Här påpekas också att krisen 1857 ökade antalet ansökningar från bolag som, i likhet med Sundsvallsbryggeriet, via aktier ville täcka sina skulder.
- 36 Jörberg 1988, kap 5, ”Driftsledning”.
- 37 Englund 1982, s 75.
- 38 Civilep konseljakter 27/10 1859 (Bromö), 12/4 1861 (Wentzelholm), 9/6 1865 (Korsnäs), 16/8 1870 (Kroppps), 23/4 1875 (Engelholms), 31/5 1875 (Siluria).
- 39 Pamela Pilbeam, *The Middle Classes in Europe 1789–1914. France, Germany, Italy and Russia*, London 1990, s 32.
- 40 Standardverken om 1800-talets tekniska utbildning är Rolf Torstendahl, *Teknologins nytta. Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870*, Uppsala 1975, samt Nils Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen. Ingenjörundervisning och ingenjörorganisation i 1870-talets Sverige*, Uppsala 1976.

ÄMBETSMANNEN SOM KAPITALIST – EN OKÄND 1800-TALSHISTORIA

- 41 Richard Smedberg, *Kungl. Väg- och vattenbyggnadskåren 1851–1937*, Stockholm 1937; Johannes Lundström, *Teknikens pionjärer. Svenska väg- och vattenbyggnadsreseberättelser 1836–1914*, otr c-uppsats i historia, Stockholms univ ht 1997.
- 42 Sven Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten*, Uppsala 1990, s 313–48.
- 43 T Nilsson 1994, kap XII.
- 44 Svenbjörn Kilander, *Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring*, Uppsala 1991.
- 45 T Nilsson 1994, kap IV.
- 46 För antibyråkratism efter 1867, se Per Hultqvist, *Riksdagsopinionen mot ämbetsmannain-tressena. Från representationsreformen till 1880-talets början*, Göteborg 1954.
- 47 Riksdagsprot: 1874 KP:1, bil 1, s 8; SU:14, pkt 4. Debatten FK I 165–74; AK I 181–206. FK-ledamöter för höjningen: Wallenberg, Carleson (HD-ledamot), von Ehrenheim, Sprengtporten. Mot: von Essen (kompromisspartiet), G Posse (lantmannapartiets filial) och Nordström. För höjningen i AK: E Sparre, Treffenberg (båda landshövdingar), Staaff (häradshövud). Mot: J Pehrsson, J Rundbäck, J Andersson, O Andersson, AP Danielsson, S Nilsson, L O Larsson (alla ledande lantmän), Haeggström, Hjelm, J Ericson, P Olsson, Törnfeldt, Uhr.
- 48 Gemensam votering: FK 87–31 (för höjningen), AK 39–137. S:a 126–168, SU:s linje segrade. Omröstningsresultat 1874 FK I 256–59.
- 49 För en närmare diskussion om 1800-talets elit, se Torbjörn Nilsson, ”Elit med många ansikten – om 1800-talets adliga liberaler och dynamiska ämbetsmän”, *Historisk tidskrift* 4/1997.
- 50 Om begreppet medelklass, se G B Nilsson 1984, s 161, s 410–15. Nilsson betonar representationsfrågans roll som spjutspets uppåt och nedåt för medelklassen på grund av den segrande personlighetsprincipen. För många inom medelklassen var avståndet till överklassen större än till underklassen, vilket stärkte jämlikhetsideologin bland dem. Se även Thernborn 1989, s 149–52. För ett internationellt perspektiv se den refererade litteraturen i föreliggande uppsats, not 54–55.
- 51 Sten Carlsson tidsfäster medelklassens uppkomst till 1780–1792 och dess genombrott till 1820–1840. Även om medelklass i betydelsen av ett socialt skikt mellan förmögna och fattiga finns i alla samhällen bör termen enligt Carlsson användas först ”när utvecklingen gått därhän, att klassamhörigheten, dvs gemensamma ekonomiska och sociala intressen, kommit att betyda mer än ståndsbanden”. Carlsson, *Ståndssamhälle och ståndspersoner*, Uppsala 1973, s 260–61. I nedbrytningen av ståndsbanden har också de tidigare nämnda regionala nätverken en viktig roll. Geografisk samhörighet sattes före ståndstänkande.
- 52 Arne Forssell, *Gripenstedt och löneregleringen 1858–60*, Stockholm 1927. För en senare tid, se Hultqvist 1954.
- 53 Pilbeam 1990. Se främst s 23–54, 107–43 och 294–302 (”Conclusion”).
- 54 Jürgen Kocka, ”’Bürgertum’ and professions in the nineteenth century: two alternative approaches”, i *Profession in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions* (ed Michael Burrage & Rolf Torstendahl), London 1990, s 62–74. Dens ”The European Pattern and the German Case”, i *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe* (ed Jürgen Kocka & Allen Mitchell), London 1993, s 3–39. Se även Hartmut Kaelble, ”French Bourgeois and German Bürgertum, 1870–1914”, i *Bourgeois Society*, s 273–301.

TORBJÖRN NILSSON

- 55 Werner Mosse, "Nobility and Bourgeoisie in Nineteenth Century Europe: A Comparative View", i *Bourgeois Society*, s 70–102. Om kommersråden, se Karin Kaudelka-Hanisch, "The titled businessman: Prussian Commercial Councillors in the Rhineland and Westphalia during the nineteenth century", i *The German Bourgeoisie. Essays on the social history of the German middle class from the late eighteenth to the early twentieth century* (ed David Blackbourn & Richard J Evans), London 1991, s 86–114. Tabellens uppgifter, Youssef Cassis, "Businessmen and the Bourgeoisie in Western Europe", i *Bourgeois Society*, s 103–124.
- 56 T Nilsson, *Historisk tidskrift* 1997.
- 57 En starkt kritisk syn på Sonderwegtesen framförs av David Blackbourn, se hans introduktion i antologin *The German Bourgeoisie*, s 1–45.